

РАЗВІЦЦЁ І ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ МЕДЫЦЫНСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў XV-XVIII СТАГОДДЗЯХ, КРЫНІЦЫ ЯЕ ПАПАЎНЕННЯ

Тэрмін з'яўляецца ключавым элементам у мове навукі, тэхнікі ці іншай сферы прафесійнай дзейнасці чалавека. Разгледзім яго ўзнікненне больш падрабязна. Спачатку ў асобнай галіне ведаў узнікаюць новыя аб'екты, з'явы, якія патрабуюць найменняў. З пункту гледжання лінгвістыкі гэта дэнататы. Паступова на іх аснове фарміруецца паняцце, якое знаходзіць сваё выражэнне ў дэфініцыі. Затым узнікае назва дэнатата, сімвал яго, які абазначае гэта паняцце. Падобнае слова, дакладней кажучы, варыянт тэрміна. Іх (варыянтаў) можа быць некалькі. Яны праходзяць апрацацыю практыкай, у выніку чаго ў актыўным ужытку застаецца адзін тэрмін, які найбольш поўна выражае паняцце [1, с. 9].

Б.М. Галавін пад тэрмінам разумее слова або падпарадкавальнае словазлучэнне, якое мае спецыяльнае значэнне, што выражае і фарміруе прафесійнае паняцце і прымяняецца ў працэсе пазнання і засваення навуковых і прафесійна-тэхнічных аб'ектаў і адносін паміж імі [1, с.5].

На думку Р.Г. Котава, тэрміны з'яўляюцца намінантамі сістэмы паняццяў (рэалій) навукі, тэхнікі, афіцыйнай мовы і сродкам іх адлюстравання ў вытворчасці, грамадскім жыцці або іх асобных галінах, прычым кожны тэрмін у канкрэтнай галіне мае грамадска ўсвядомленае значэнне [3, с. 40].

Асноўнымі патрабаваннямі да тэрміна як да носьбіта спецыяльнага значэння з'яўляюцца дакладнасць, адназначнасць, кароткасць і сістэмнасць.

Дакладнасць спецыяльнага наймення – гэта ключавы прынцып у тэрміналогіі.

Кароткасць тэрміна звязана з яго структурай. Тэрміналагічнае значэнне можа перадавацца як сродкамі аднаслоўнай, так і комплекснай намінацыі.

Сістэмнасць тэрміна непасрэдна звязана з унармавальнай дзейнасцю ў рамках спецыяльнай падмовы. Тэрмінасістэма можа разглядацца як сукупнасць спецыяльных назваў, якая суадносіцца з адпаведным колам паняццяў. Унутры сістэмы тэрміны аб'ядноўваюцца па лексіка-семантычных групах [1, с. 15].

Трэба адзначыць, што ў беларускай тэрміналогіі існуе праблема выбару лексічных сродкаў для намінацыі спецыяльнага паняцця. Першы шлях развіцця сучаснай беларускай літаратурнай тэрміналогіі заключаецца ў стварэнні штучных слоў і выкарыстанні лексічных сродкаў народнай мовы, у першую чаргу лексікі тэрытарыяльных дыялектаў і гаворак. Згодна з другім напрамкам, корпус спецыяльных назваў любой тэрмінасістэмы фарміруецца на базе агульналексічнага фонду літаратурнай мовы. Тэрміны – словы і спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца афіцыйнымі назвамі паняццяў спецыяльнай галіны навукі, мастацтва, тэхнікі. Сукупнасць тэрмінаў пэўнай навукі, прафесіі называецца тэрміналогіяй.

Тэрміны, што адносяцца да медыцыны, называюцца медыцынскай тэрміналогіяй. Наша праца прысвечена вывучэнню менавіта медыцынскіх тэрмінаў, а дакладней назваў захворванняў. Таму далей звернемся да крыніц і

шляхоў папаўнення беларускай тэрміналогіі больш падрабязна.

Пад медыцынскім тэрмінам Буданава Н.А. вызначае слова ці словазлучэнне, якое адносіцца да сферы медыцыны (ужываецца ў медыцынскім навуковым тэксце), абазначае спецыяльнае медыцынскае паняцце (назву захворвання), абавязкова мае дэфініцыю (у медыцынскім тэксце ці ў медыцынскім слоўніку) і служыць для перадачы прафесійных медыцынскіх ведаў [4, с. 7].

Гісторыя беларускага народа непарыўна звязана з гісторыяй развіцця медыцынскай навукі, а медыцынскі пласт лексікі з'яўляецца адным з найстаражытнейшых у лексіцы сучаснай беларускай мовы. У 1504 годзе Францыск Скарына паступіў у Кракаўскі універсітэт. Менавіта ў гэты час пачынаецца перыяд узвелічэння, развіцця медыцынскай навукі на тэрыторыі ВКЛ. Скарына быў адным з першых сярод усходніх славян, хто атрымаў званне доктара медыцыны. Ён спрабаваў зацікавіць чытача вывучэннем прыроды, ганарыўся сваёй вучонай ступенню доктара медыцыны і ўпамінаў пра яе ва ўсіх сваіх прадмовах да выданняў кніг [6, с. 4].

У XIV стагоддзі з'яўляюцца першыя медыцынскія працы, якія былі надрукаваны і выйшлі ў свет на тэрыторыі Беларусі, належалі Стэфану Фалімажу «Аб травах і іх дзеянне» (1534) і італьянскаму ўрачу, доктару медыцыны П. С. Сімоні «Пра сілу пяці міндалін пры ап'яненні», «Медыцынскія і фізічныя каментарыі да напісанага» [6, с. 22]. У 1594 годзе асабісты лекар і сакратар князя Януша Радзівіла Данііл Набароўскі выдаў кнігу «Тэарэма аб ядах». У 1754 годзе адзін з першых твораў па медыцынскай геаграфіі належыў нясвіжскаму ўрачу Х. Шульцу «Краткое сообщение о болезнях, имеющих повсеместное распространение в Польском Королевстве, но преимущественно в Великом княжестве Литовском».

На тэрыторыі Беларусі выдзяляюцца пэўныя перыяды гісторыі беларускага народа і працэса развіцця медыцынскай навукі: першабытнаабшчынны, феадалізм (ранні, развіты, позні), капіталізм, савецкі, сучасны. Першыя пісьмовыя звесткі аб стане медыцыны на тэрыторыі Беларусі датычацца перыяду развітога феадалізму (XIV – другая палова XVIII стагоддзя) [7, с. 9].

Першая гісторыка-медыцынская падзея ўзгадваецца ў летапісу аб бубоннай і лёгачнай формах чумы на тэрыторыі Беларусі ў 1424 годзе, «начался мор железой, и кровохарканьем, и умирали люди». Ужо да пачатку XIV стагоддзя нашым продкам былі вядомы «элементы санітарыі і грамадскай гігіены, якая развілася з народнай». Гэта выяўлялася ў звычаях (хату імкнуліся будаваць на сухім, узвышаным месцы), распарадку дня, апрацоўцы ежы і яе якасці (рыба, малочныя прадукты, садавіна, гародніна, грыбы і ягады займалі вялікае месца ў рацыёне беларусаў), вопратцы і абутку, абароне ад хвароб (будавалі лазні); нярэдка гэтыя меры датычыліся пэўных забарон (нельга хваляваць парадзіх і хворых); пад час эпідэміі прымаліся ўказы (аб забароне ўезду людзей з заражаных тэрыторый).

Побач з папераджальна-гігіенічнымі мерамі далейшае развіццё атрымала і лячэбная справа. Трэба адзначыць, што правобраз лячэбнай установы з'явіўся яшчэ ў пачатку XI стагоддзя. Часцей за ўсё лячэбніцы адкрываліся пры манастырах, якія змагаліся з язычніцтвам, садзейнічалі пашырэнню хрысціянства,

былі носьбітамі і праваднікамі тагачаснай культуры [7, с. 17]. У канцы XV стагоддзя пачалося станаўленне сістэмы лячэбных устаноў, якія называліся «шпіталямі». З XVI па XVIII стагоддзе на тэрыторыі Беларусі налічвалася больш за 350 шпіталяў – спецыяльных устаноў для прытулку інвалідаў, састарэлых, убогіх, бяздомных, хворых, сірот. Увогуле, XIV-XV стагоддзі былі часам значнага пералому ў медыцыне, якая пачала раўняцца на заходнееўрапейскія ўзоры.

У 1409 годзе была арганізавана (бурса) калонія у Кракаве для навучання «врачебному делу» выхадцаў з Вялікага княства Літоўскага [6, с. 14]. Адна з першых медыцынскіх устаноў на тэрыторыі Беларусі з’явілася ў Камянцы ў 1534 годзе. А праз 45 год (1579) была створана першая ў Літве і Беларусі вышэйшая ўстанова адукацыі – Віленская акадэмія, з 1835 года – Віленскі ўніверсітэт.

Беларускую медыцыну стваралі не толькі беларусы, але і іншаземцы. Калі ў пачатку XV ст. урачы з універсітэцкай адукацыяй прыязджалі ў Літву зрэдку, то ў XVI ст. на літоўскіх землях пастаянна пражываў шэраг дактароў медыцыны. Часцей, канешне, яны жылі ў гарадах і пры дварах вялікіх князёў і буйных магнатаў.

У 1775 – 1781 гадах у Гародні дзейнічала першая на сучаснай тэрыторыі Беларусі медыцынская школа (акадэмія). Значная ўвага аддавалася паляпшэнню аховы здароўя. Практыка найму замежных урачоў, якая існавала раней, не магла задаволіць усё большую патрэбу ў іх. Узнікла неабходнасць адкрыцця ўрачэбнай школы, для чаго быў запрошаны з Францыі вядомы вучоны і ўрач Жан Эмануэль Жылібер (1741 – 1814).

Але і беларускія медыкі рабілі свой уклад у медыцынскую навуку іншых краін, асабліва Польшчы, Расіі, Украіны, Чэхіі. Беларусь служыла своеасаблівым мостам паміж Захадам і Расіяй, па якому перадаваліся новыя, прагрэсіўныя ідэі і веды.

У пачатку XV стагоддзя афармляюцца асноўныя групы людзей, якія займаліся лячэннем: аптэкары, «бабкі», лазебнікі, манахі-лекары інфірмарыі, урачы, цырульнікі-хірургі. Так, напрыклад, у 1649 годзе ў Гародні цырульнікі-хірургі вылучыліся з ліку медыкаў і аб’ядналіся, як і іншыя рамеснікі, у цэх са сваім статутам і пячаткай.

Крыніцай фактычнага матэрыялу для аналізу старабеларускай медыцынскай лексікі паслужыла картатэка «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», сабраная з важнейшых вядомых у наш час помнікаў старажытнай беларускай пісьменнасці. Менавіта пры дапамозе звестак, зафіксаваных у старажытных помніках пісьменнасці, прасочаны лёс старабеларускай медыцынскай лексікі ў далейшай гісторыі беларускай мовы. У прыватнасці, звесткі аб захворваннях і сімптомах іх праяўлення, якія былі вядомы нашым продкам-беларусам яшчэ за некалькі стагоддзяў да таго, як тэрапеўтычная навука (навука аб метадах распазнання і лячэння ўнутраных хвароб) была выдзелена ў асобную галіну. Супральскі спіс летапісу 1519 года: рана (у значэнні хвароба); «Баркалабаўскі летапіс» канца XVI – пачатку XVII стагоддзя: оспа – воспа, болесьць – хвароба; «Біблія руска» выдання Францыска Скарыны 1516-1519 гадоў: лишай – лішай;

Зборнік павучанняў пачатку XVII стагоддзя (рукапіс Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы): выпадокъ – выкідыш. Да канца XVII – XVIII стагоддзяў класіфікацыі хвароб яшчэ не існавала, нярэдка адной назвай абазначалі некалькі хвароб, у якіх супадалі адзін ці некалькі сімптомаў.

Сама назва навукі — медыцына — прыйшла ў старабеларускую мову з лацінскай праз польскую (ад польск. *medycyna*; ал лац. *medicina*). У помніках пачала фіксавацца прыблізна ў пачатку XVII ст.; шырокага ўжытку не мела, аб чым сведчыць адзінкавы прыклад выкарыстання. Да нашага часу захавалася як медыцына.

Асноўнымі крыніцамі папаўнення айчынай медыцынскай тэрміналогіі з’яўляюцца запазычанні, уласнабеларуская лексіка, неалагізмы і дыялектныя словы.

Як правіла, запазычваюцца інтэрнацыянальныя тэрміны, якімі карыстаюцца многія мовы. Трэбы адзначыць, што дапускаецца і выкарыстанне нацыянальных тэрмінаў, калі інтэрнацыяналізм не задавальняе або немагчыма зрабіць яго якасны пераклад: астма – дыхавіца, бегунка – дызентэрыя, апертура – ускрыццё нарыва. Самы распаўсюджаны тып запазычання – калькаванне (звычайна з рускай мовы): тазобедренный – тазасцегнавы, большеберцовый – вялікагалёнкавы. У складаных тэрмінах першай часткай звычайна з’яўляюцца ўсечаныя часткі грэчаскіх і лацінскіх назоўнікаў і прыметнікаў.

Да адназоўнікавых кампанентаў грэчаскага паходжання можна аднесці: ларынга- (ад *larynx*, -ngos – гартань), выражае паняцце “які адносіцца да гартані”: ларынгаспазма, ларынгастэноз; мія- (ад *mys*, *myos* – мышца), выражае паняцце “мышачны”: міяфібрылы, міярэлексанты; неўра- (ад *neuron* – нерв), указвае на сувязь з нервовай сістэмай; нефра- (ад *nephros* – нырка), пнеўма- (ад *pneuma* – дыханне), самата- (ад *soma*, -atos – цела), спондыла- (ад *spondylos* – пазванок), фармака- (ад *pharmakon* – лякарства), хламіда- (ад *chlamys* – плашч), энтэра- (ад *enteron* – кішка), адэна- (ад *aden* – залоза), анка- (ад *onkos* – уздутасць), ата- (ад *us*, *otos* – вуха), афтальма- (ад *ophthalmos* – вока), гемата- (ад *haima*, -atos – кроў), дэрмата- (ад *derma*-, -atos – скура), кранія- (ад *kranion* – чэрап), наза- (ад *nosos* – хвароба), рына- (ад *rhis*, -inos – нос), сарка- (ад *sarks*, *sarkos* – мяса), сплахна- (ад *splachnon* – вантробы), такса- (ад *toksikon* – яд), тарака- (ад *thoraks* – грудзі), ура- (ад *uron* – мача), фізія- (ад *physis* – прырода), хале- (ад *chole* – жоўць), хондра- (ад *chondros* – храсток), эмбрыа- (ад *embryon* – зародак), энцэфала- (ад *enkephalos* – мозг) [5, с. 39-40].

Колькасць лацінскіх тэрмінаў значна меншая ў параўнанні з грэчаскай мовай. Гэта тэрміны, першай часткай якіх з’яўляюцца лацінскія элементы вібра- (ад *vibro* – дрыжу, вагаюся; выражае паняцце “вібрацыйны”), імуна- (ад *immunis* свабодны ад чаго-небудзь, некрануты; указвае на адносіны да імунітэту), каранара- (ад *coronarius* вянецны; выражае паняцце “які мае адносіны да вянецных артэрый сэрца”), лакта- (ад *lac*, -ctis малако; выражае паняцце “які адносіцца да малака”), мульты- (ад *multum* многа; указвае на шматлікасць прадметаў або на шматразовасць дзеянняў, функцый), радыё- (ад *radius* прамень; указвае на адносіны да радыёактыўнасці, радыацыі).

Наступнай часткай складаных тэрмінаў часта з’яўляюцца элементы -фікацыя

(ад *facere* рабіць; абазначае ўкараненне, распаўсюджанне), -цыд (ад *caedo* забіваю; адпавядае паняццю знішчэнне), -ол (ад *oleum* алей; адпавядае паняццю алей).

Многа тэрмінаў запазычана з іншых моў ужо ў гатовым выглядзе: білірубін (*bilirubinum*, ад *bilis* “жоўць” + *rubber* “чырвоны” – лацінізм), самнамбулізм (*somnambulisme*, ад лацінскага *somnus* “сон” + *ambulare* “хадзіць” – з французскай мовы), мальсека (*malsecco*, ад *male* “хвароба” + *secco* “сухасць” – з італьянскай).

З пункту погляду этымалогіі найбольшая колькасць лексічных адзінак мае праславянскае і польскае паходжанне, прычым часта польская мова выступае як пасрэдніца паміж лацінскай і старабеларускай, нямецкай і старабеларускай мовамі: бегунка (ад польск. *biegunka* дызентэрыя), кадук (ад польск. *kaduk*, з XVI стагоддзя лац. *caducus* – эпілепсія) [7, с. 34].

Да ўласнабеларускіх слоў аносяцца тэрміны, што ўзніклі ў беларускай мове з XIV стагоддзя і да нашых дзён: нырка, лытка, страўнік, галёнка, азадак, усмоктванне, бяспамяцце, паляруш. Агульныя назвы хваробы ў старабеларускай мове абазначаліся некалькімі сінанімічнымі словамі: лишай – лишей, оспа – воспа, брадовица – бородавка. Адсутнасць амаль паловы старабеларускіх медыцынскіх і анатама-фізіялагічных лексем у сучаснай беларускай мове тлумачыцца развіццём самой медыцыны і ўдасканаленнем лексічных сродкаў, якія абслугоўваюць даную галіну навукі.

Па меры з’яўлення новых прадметаў і паняццяў узнікае неабходнасць у іх моўным абазначэнні. Так і з’яўляюцца неалагізмы (новае слова або выраз, а таксама новае значэнне старога слова): эмбрыёлаг, аксід, тамограф.

У беларускай мове ёсць яшчэ вялікі незапатрабаваны пласт медыцынскай тэрміналогіі. Гэта дыялектныя словы. Многія з іх і сёння ў карыстанні значнай часткі беларусаў і існуюць паралельна з запазычанымі або калькаванымі тэрмінамі: аорта – тутніца, ключыца – раменніца, прамая кішка – кутніца, зубнік – стаматолаг.

У «Русско-белорусском словаре» вялікая колькасць слоў мае два перакладныя варыянты: адзін з’яўляецца калькай з рускай мовы, а другі – уласнабеларускі.

Медыцынскія тэрміны вызначаюцца семантычнай дублетнасцю, дэрывацыйнай неактыўнасцю. Тэрміны-дублеты – гэта найменні, якія поўнасцю супадаюць па значэнні і ўжыванні, суіснуюць у сінхронных моўных пластах. У рэальнай тэрміналогіі значнае месца займаюць шматкампанентныя тэрміны: апертура – ускрыццё нарыва, апаплексія – крывацёк ва унутраных органах. Такія пары найменняў тыпу «слова - словазлучэнне» або «словазлучэнне - словазлучэнне», якія маюць тое самае значэнне, трэба лічыць сінтаксічнымі сінонімамі-дублетами. Перш за ўсё дублетнасць з’яўляецца калі размова ідзе пра запазычанні з іншых моў у беларускую і адразу ўзнікаюць два ці некалькі абазначэнняў аднаго паняцця: унгвентумь – мазь. Дублетнасць узнікае і ў межах беларускай лексічнай сістэмы, дзе можна казаць аб дублетах розных часавых і стылістычных зрэзаў: лякнение – боязь, малигна – ліхаманка, болесьць – хвароба, безчадие – бяздзетнасць, возгря – слізь, макрота, взбешенье – шален-

ства. Дублетнасць дапамагала адрасатам, якія дасканальна валодалі лацінскай мовай, правільна ідэнтыфікаваць назвы захворванняў на фоне існавання разнастайных перакладаў грэка-лацінскіх тэрмінаў.

Немалаважным з'яўляецца факт больш ранняй фіксацыі ў старажытных беларускіх помніках пісьменнасці ў адрозненні ад старажытнарускіх некаторых запазычванняў, якія паходзяць з Заходняй Еўропы, з храналагічнай розніцай часам у цэлае стагоддзе. Такое храналагічнае аддаленне міжмоўных намінацый сведчыць аб тым, што ролю пасрэдніка пад час пранікнення запазычванняў з заходнееўрапейскіх моў у рускую магла здзяйсняць старабеларуская мова.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Авербух, К. Я.* Общая теория термина / К. Я. Авербух. – М.: Издательство МГОУ, 2006. – 252 с.
2. *Арашонкава, Г. У., Булыка А. М., Люшчак, У. В., Падлужны.* Тэорыя і практыка беларуская тэрміналогіі / Навук. рэд. Падлужны А. І. – Мн.: Беларуская навука, 1999. – 175 с.
3. *Виноградов, В. В.* Русский язык: (Граммат. учение о слове): [Учеб. пособие для высш. учеб. заведений]. – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
4. *Винокур, Г. О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур. – М.: Литера, 1939. Т. 5. Сборник статей по языкознанию. – С. 3-54.
5. *Даниленко, В. П.* Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследование по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С. 7-67.
6. *Головин, Б. Н., Кобрин, Р. Ю.* Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М.: Высшая школа, 1987. – 105 с.
7. *Гринев-Гриневиц, С. В.* Терминоведение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / С. В. Гринев-Гриневиц. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 304 с.
8. *Загрекова, Е. Н.* Истоки и развитие российской медицинской терминологии / Е. Н. Загрекова // Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Саратов, 2008. – 23 с.
9. *Никитина, С. Е.* Семантический анализ языка науки / С. Е. Никитина. – М.: Наука, 1987. – С. 7.
10. *Hockett, Charles F.* A Course in Modern Linguistics / Macmillan Company, 1958, (Indian Edition 1970). – 621 p.